

Kulturhistorisk inventering av kyrkobyggnader och kyrkomiljöer i
Linköpings stift 2005

KRISTBERGS KYRKA

Kristbergs socken
Motala kommun
Linköpings stift
Östergötlands län

ÖSTERGÖTLANDS LÄNSMUSEUM

Raoul Wallenbergs plats • Box 232 • 581 02 Linköping • Tel 013-23 03 00 • Fax 013-14 05 62
info@ostergotlandslansmuseum.se • www.ostergotlandslansmuseum.se

KRISTBERGS KYRKA

Kulturhistorisk inventering av kyrkobyggnader och kyrkomiljöer i Linköpings stift
Delrapport oktober 2005

Innehåll

Inledning	3
Bakgrund	3
Syfte	3
Kulturminneslagen	3
Kulturhistorisk bedömning	3
Inventeringens uppläggning och rapport	4
KRISTBERGS KYRKA	5
BESKRIVNING OCH HISTORIK	5
SOCKNEN	6
KYRKOMILJÖN	7
KYRKOGÅRDEN	7
KYRKOBYGGNADEN	8
Exteriör beskrivning	10
KULTURHISTORISK BEDÖMNING	13
Kyrkogården	14
Kyrkobyggnaden	14
HÄNDELSELISTA	15
ÖVRIGT	20
Aktuella skyddsformer	20
Övriga inventeringar	20
Källor	20
Kartor	20

Inledning

Bakgrund

Med utgångspunkt i behovet av att förbättra kunskapsunderlaget för våra kyrkobyggnader och kyrkomiljöer genomförs en stiftsövergripande kulturhistorisk inventering. På uppdrag av Linköpings stift utför Östergötlands länsmuseum inventeringen inom stiftets del av Östergötlands län. Arbetet bekostas av medel från den kyrkoantikvariska ersättningen och påbörjades under år 2004. Projektet beräknas vara avslutat vid utgången av år 2006. Inventeringen berör de till Svenska kyrkan hörande kyrkobyggnader som omfattas av kulturminneslagen. Lagen gäller de kyrkobyggnader som är tillkomna före utgången av år 1939 och ytterligare några som skyddas genom särskilt beslut av Riksantikvarieämbetet. Denna rapport utgör en delrapport i inventeringen vars resultat kommer att sammanställas och analyseras i en stiftsövergripande rapport.

Syfte

De stiftsövergripande inventeringarnas syfte är:

- att lyfta fram och öka förståelsen för kyrkans kulturvärden och att främja kontakterna mellan kyrkan och kulturmiljövården
- att skapa ett underlag för församlingarnas/samfälligheternas planering och förvaltning av kyrkan/kapellet och för vård- och underhållsplaner
- att sammanställa ett enhetligt och tillgängligt kunskapsunderlag med beskrivning av och historik för den enskilda kyrko/kapellbyggnaden samt en bedömning av de kulturhistoriska värdena. Inventeringen blir samtidigt en samlad dokumentation och överblick av kyrkobyggnader/kapell och kyrkomiljöer i stiftet från 2000-talets första decennium.
- att skapa ett underlag för handläggning av kyrkoantikvariska ärenden och för bedömning av var det är särskilt viktigt att stödja insatser med kyrkoantikvarisk ersättning.

Kulturminneslagen

Enligt Lag om kulturminnen m.m. (SFS 1988:950) skall Svenska kyrkans *kyrkobyggnader*, *kyrkotomter* och *begravningsplatser* vårdas och underhållas så att deras kulturhistoriska värde inte minskas. Tillstånd måste sökas hos länsstyrelsen för att göra väsentliga förändringar av kyrkobyggnaden.

Kulturhistorisk bedömning

Den kulturhistoriska bedömningen görs utifrån principer som tagits fram av och fortlöpande diskuteras med representanter för Linköpings stift, länsstyrelserna i Jönköpings, Kalmar, och Östergötlands län samt läns museerna i Jönköpings och Kalmar län. En kulturhistorisk bedömning är aldrig definitiv utan hela tiden föremål för omvärderingar. Bedömningen utgår från såväl den enskilda kyrkobyggnadens värden som kyrkomiljöns i sin helhet, men också till värden i förhållande till andra kyrkobyggnader i stiftet och övriga landet. Inför varje planerad förändring skall tillstånd inhämtas från länsstyrelsen och varje ärende behandlas där från fall till fall. Den kulturhistoriska bedömningen utgör underlag för beslut om vilka åtgärder som kan vara berättigade till kyrkoantikvarisk ersättning.

Inventeringens uppläggning och rapport

Rapporten består av en historik över kyrkobyggnaden, en beskrivning av exteriör och interiör, fotografier och en kulturhistorisk bedömning. Arbetet har varit uppdelat i en fältdel med inventering och fotografering samt en arkivgenomgång. De aktuella arkiv som gåtts igenom har främst varit läns museets topografiska arkiv och Antikvarisk-topografiska arkivet, Riksantikvarieämbetet i Stockholm. Uppgifter har vidare hämtats från aktuell litteratur däribland hembygds litteratur. I viss mån har lantmäteriets handlingar och kartor nyttjats. De i rapporten redovisade arkivuppgifterna utgör en sammanfattning av genomgångna arkiv och ska inte ses som en komplett beskrivning av händelser i kyrkobyggnadens historia. Arbetet inkluderar en omfattande fotodokumentation varav endast en mindre del är presenterad i denna rapport. Delar av inventeringsmaterialet görs tillgängligt via Kulturmiljövårdens bebyggelseregister, vilket är ett informationssystem som förvaltas av Riksantikvarieämbetet (www.raa.se).

Fältarbetet, fotografering och rapportsammanställningen har utförts av antikvarie Anna Lindqvist vid Östergötlands läns museum. Rapporterna finns tillgängliga på Linköpings stift, Länsstyrelsen i Östergötlands län, Östergötlands läns museum samt på respektive kyrklig samfällighet.

KRISTBERGS KYRKA

Kristberg 6:1, Kristberg socken, Motala kommun, Bobergs härad, Östergötlands län och landskap, Linköpings stift

Kristberg är en medeltida socken och den äldsta kända kyrkan uppfördes av sten sannolikt under 1100-talet eller 1200-talets början. Omkring år 1200 uppfördes det nuvarande tornet vid långhusets västra gavel. Tornet har en för Östergötland ovanlig utformning med en rektangulär grundplan och hade före en ombyggnad på 1600-talet två tornhuvor bredvid varandra. På norra sidan finns en sakristia och i söder en korsarm eller lillkyrka. Kyrkan fick sin nuvarande utformning med tresidigt kor och västportal vid en omfattande ombyggnad under 1720- och 1730-talen. De vita fasaderna är spritputsade och taken är belagda med spån. Fönsteröppningarna är rundbågiga och försågs på 1870-talet med gjutjärnsbågar. Huvudingången är via tornet i väster, men en ingång finns även till sakristian. Även interiören präglas av ombyggnaden i början av 1700-talet då taken försågs med figurscener från Gamla och Nya testamentet och akantusslingor av målaren Anders Wikström.

BESKRIVNING OCH HISTORIK

Kristberg på häradskartan från 1868-1877, blad Kristberg.

Utsnitt ur ekonomiska kartans blad 085 93 Olivehult, 1982 (överst) och 085 83 Borensberg, 1982 (nederst).

SOCKNEN

Kristberg är en medeltida socken och omnämns 1335 som *Christberg*. Naturgeografiskt tillhör socknen det område som betecknas som norra skogsbygden med Östergötlands bergslag. På 1600-talet fick två järnbruk privilegier, Kvarn 1640 och Karlström 1682. Förutom bergsbruk har skogs- och jordbruk varit betydande näringar med binäringar som fiske och kolning. Dessutom har det funnits kvarnar och ett tegelbruk. Vid Kvarn har det funnits en mineralkälla

med brunnsdrickning. I socknen finns säteriet Olivehult, som utgörs av en sällsynt välbevarad herrgårdsmiljö från 1700-talet, vilken är förklarad som byggnadsminne. Byggmästare Abraham Nyström och därefter hans söner bebodde gården Hållingstorp, vars mangårdsbyggnad uppfördes 1839 av Abraham Nyström. Abraham Nyström (1789-1849) var tillsammans med sina söner August (1814-1886) och Johan Robert (1817-1890) storbyggmästarna i Östergötland under 1800-talet. Mellan åren 1836 och 1851 stod de för sju nybyggen av kyrkor och nio kyrkoombyggnader samt talrika uppdrag för profan bebyggelse.

KYRKOMILJÖN

Kyrkan är belägen på en mindre höjd med vid utsikt över sjön Boren i söder. Norr om kyrkan uppfördes på 1870-talet en skola. Den påbyggdes på 1890-talet och används numer som församlingshem. Nordväst därom ligger den f d prästgården, som utgörs av en tidstypisk byggnad med frontespis, uppförd 1864. Öster om kyrkan är Kristbergs rusthåll beläget med mycket välbevarade mangårdsbyggnader, uppförda av byggmästare August Nyström till brodern Bengt Alfreds bröllop 1860. Nordväst om kyrkomiljön uppfördes 1935 ett församlingshem, som även inrymde slöjdskola och vaktmästarebostad. Byggnaden kallas Vibergsgården eftersom den tillkom genom en donation av fabrikör Viberg i Brunneby. Den äldre landsvägen gick tidigare utmed kyrkogårdsmuren i söder, men omlades 1953. Kyrkstallarna är belägna öster om kyrkogårdsmuren och utgörs av en vitputsad byggnad med valmat tak, belagt med enkupigt tegel. Mot norr finns två lunettfönster samt en dubbelport klädd med en smal profilerad och brunmålad panel. På västra gaveln finns två likadana portar, varav den södra leder till ett hemlighus med bevarad fjöl.

KYRKOGRÅDEN

Kyrkan omgärdas av en stenmur med ingång i väster och norr. Grindarna, som härrör från 1800-talet, är av svartmålat järnsmide. En ny kyrkogård anlades 1916 på andra sidan vägen. Grindarna till den nya kyrkogården tillverkades 1917 av smidesfabrikören P A Lindkvist på Lund under Hälla med förebild från grindarna vid gamla kyrkogården. På den nya kyrkogården uppfördes samtidigt ett gravkapell. Gravkapellet har en åttkantig planform, spåntäckt topptak, vita spritputsade fasader och små rundbågiga fönster. Ingången är förlagd mot söder och består av en dubbeldörr klädd med smal diagonalställd panel. Såväl fönsterbågar som dörrblad är blåmålade. I interiören finns originalgolvet bevarat som består av ett svartvitrutigt klinkergolv omgiven av en meanderbård.

Beskrivningen och historiken kompletteras efter avslutad kyrkogårdsinventering.

KYRKOBYGGNADEN

Den äldsta kända kyrkan i socknen uppfördes av sten sannolikt under 1100-talet eller 1200-talets början. Omkring år 1200 uppfördes det nuvarande tornet vid långhusets västra gavel. Tornet har en för Östergötland ovanlig utformning med en rektangulär grundplan med två tunnvälvda kammare över varandra. Tornet hade före en förändring på 1690-talet två tornhuvor bredvid varandra. Konsthistorikern Åke Nisbeth har satt det breda västtornet i samband med att Kristberg uppfördes på biskopens initiativ och jämför det med Rydaholms kyrka i Värnamo kommun. Rydaholms kyrka, som under medeltiden tillhörde Linköpings stift, har bevarat det breda västtornet med två tornspiror.

Under 1400-talet revs långhuset och ett nytt långhus med ett för senmedeltiden typiskt jämbrett kor uppfördes. En sakristia byggdes vid korets norra sida och kyrkan valvslogs. Kyrkorummet och sakristian försågs med kalkmålningar. Fragment av kalkmålningar påträffades i sakristian i samband med en större renovering 1950. De närmaste motsvarigheterna till dessa kalkmålningar finns i de närbelägna kyrkorna i Brunneby och Tjällmo. Målningarna i Tjällmo lär, enligt anteckningar från 1600-talet, vara utförda 1470 av socknens kyrkoherde Anders Persson. Under senmedeltiden uppfördes även tillbyggnaden på södra sidan som idag fungerar som lillkyrka. Sannolikt uppfördes den ursprungligen som vapenhus, även om placering är ovanlig långt mot öster för den traditionella medeltida sydportalen.

Kristbergs kyrka 1903.

I slutet av 1600-talet ansågs kyrkobyggnaden vara i mycket bristfälligt skick. Den reparerades i början av 1700-talet och försågs med nya läktare för att bereda fler sittplatser. År 1722 erbjöd sig brukspatron Bergenstråhle på Karlströms bruk att bekosta ett nytt korparti. Socknens övriga adel som hade bekostat den nya läktaren ansåg att Bergenstråhle endast gjorde det för egen vinnings skull. Han bedyrade dock att det var ”endast till Guds namns ära”. En viss fördel av korbygget åtnjöt han dock eftersom han fick ett gravvalv under själva altaret. Kyrkan ombyggdes under 1720- och 1730-talen och fick en för tiden typisk utformning med karakteristiskt tresidigt kor och västportal. Sakristian förlängdes åt norr och vapenhuset integrerades med kyrkorummet liksom en korsarm och fick funktion som ”lillkyrka”. De medeltida valven revs i kyrkorummet och vapenhuset och såväl kor, kyrkorum som korsarm försågs med höga trävalv, som målades med figurscener från Gamla och Nya testamentet och akantusslingor av målaren Anders Wikström. Wikström målade sannolikt även Nattvardsscenen på altarets framsida samt även läktare och predikstol. Anders Wikström (ca 1680-1752) var bosatt i trakten runt Söderköping och har utfört arbeten i bl a Ringarums, Börrums och Tingstads kyrkor och eventuellt i det s k Burensköldska bönekapellet vid Fyllingarums herrgård. Kyrkan försågs även med en ny altaruppsats i barock, skänkt av brukspatronen på Kvarn. Altaruppsatsen är av hög kvalitet och konsthistorikern Åke Nisbeth har pekat ut skulptören Caspar Schröder eller Gottlob Rosenberg som tänkbara mästare.

Kristbergs kyrka 1895.

Tornet ombyggdes två gånger under 1740- och 1750-talen. Andra gången på grund av ett blixtnedslag 1758, då tornbyggaren Jonas Månsson från Östra Husby socken på Vikbolandet ansvarade för återuppbyggnaden. Även under 1800-talet skedde ett flertal förändringar. Samtliga arbeten utfördes av de i socknen boende byggmästarna Nyström. Bröderna August och Johan Robert Nyström fick i uppdrag att renovera kyrkan 1879-1880. Det innebar att den slutna bänkinredningen från kyrkans ombyggnad på 1720-talet utbyttes mot för tiden typiska öppna bänkar. Predikstolen flyttades från västra sidan om ingången till sakristian till den östra. Ett speciellt trapphus med passage mellan sakristian och predikstolen uppfördes för att möjliggöra uppgång direkt från sakristian. Det framgår av ritningar bevarade i Nyströmsarkivet på Östergötlands länsmuseum att bröderna Nyström även ritade orgelfasaden och nummertavlorna. I samband med att nya golv lades in igenmurades samtliga gravvalv. Under altaret fanns den Bergenstråhlska graven med 18 kistor, den Victorinska graven innehöll 22 kistor och den Tigerclou´ska graven innehöll 15 kistor.

På 1930-talet var det åter dags för en större renovering av kyrkan. Arkitekt Johannes Dahl i Tranås uppgjorde 1939 ett förslag. Andra världskriget utbröt och renoveringen utfördes först 1949-1950 och då efter ett förslag utfört av arkitekt Erik Lundberg. Lundberg (1895-1969) var arkitekt och antikvarie vid Riksantikvarieämbetet samt professor i arkitekturhistoria vid

Kungliga Tekniska Högskolan. Han var en av förgrundsgestalterna inom kyrkorestaureringskonsten under några decennier innan och runt 1950-talet. De öppna bänkarna från 1879 byggdes efter tidens ideal åter om till slutna bänkkvarter och fick en för Erik Lundberg typisk målningsbehandling med tunn lasyr. Luckornas utseende baserades på en återfunnen lucka från ombyggnaden på 1700-talet. Ett vindfång byggdes mellan vapenhus och långhus och golven lades om med kvadratiska kalkstenplattor. På 1990-talet var det åter dags för en renovering, denna gång under ledning av arkitekt Magnus Ahrén. Lundbergs färgsättning av bänkarna ersattes med en täckande oljemålning, som inspirerats från skrapprov från de bevarade 1700-talsbänkluckorna.

Exteriör beskrivning

Kristbergs kyrka består av ett rektangulärt långhus med tresidigt avslutat korparti, ett vapenhus, nu "lillkyrka", i söder, en ovanligt långsmal sakristia vid långhusets norra sida samt västtorn. Korets murliv är något indraget mot långhuset. I hörnet mellan sakristians östra mur och skarven mellan långhus och kor finns sedan 1879 ett tillbyggt "trapptorn", som bildar en passage med trappa till predikstolen. Kyrkan är uppförd av gråsten. Fasaderna är spritputsade med slätputsade omfattningar och avfärgade i brutet vitt. Sockeln är putsad och gråmålad. Långhuset täcks av ett sadeltak som är valmat över koret och bildar dubbla takfall. "Lillkyrkan" och sakristian täcks också av sadeltak, det senare är valmat mot norr. Trapphusets tak är belagt med svart falsad skivtäckt plåt. Övriga tak är spåntäckta. Över koret sitter en vindflöjel med initialerna G B S C. Tornhuvu är spåntäckt, lanterninen består av vitmålad slät panel med brunmålade luckor och däröver en spåntäckt klockformad spira i tre avsatser. Tornets östra sida är spåntäckt. Tornet har några små muröppningar i söder och norr.

Kyrkans fönsteröppningar är rundbågiga och försedda med gråmålade småspröjsade gjutjärnsbågar, som är infästa direkt i muren. Gjutjärnsbågarna tillkom vid renoveringen 1879. Fönsterblecken är av svart, skivtäckt och falsad plåt. På långhusets västra gavel finns från vinden två lunettfönster, varav det norra är ett målat blindfönster. Huvudingången är sedan 1733 förlagd till tornets västra sida. Den omges av en rundbågig rusticerad och slätputsad omfattning. Trappstenen utgörs av en äldre kalkstenshäll. Dörrbladen är klädda med en blåmålade profilerad panel i stjärnmönster. Över porten finns ett ovalt fönster med spröjsad träbåge. En ingång finns även på sakristians västra sida med en enkeldörr klädd med profilerad panel i fiskbensmönster och äldre smide. På det f d vapenhusets södra gavelröste finns en rund blindering med årtalet 1829.

Interiör beskrivning

Långhuset är rektangulärt med ett kalkstengolv, sannolikt tillkommet vid renoveringen 1950. I mittgången finns en gravhäll. Väggarna är vitputsade och i väster finns rester av avfasade hörnpelare, som sannolikt burit upp valv. Taket är ett högt trävalv med rik bemålning med figurscener i kartuscher inramade av akantusrankor. Bildframställningarna som hämtats ur Gamla och Nya testamentet är målade med oljefärg med omgivande dekorativa partier målade i limfärg. Målningarna är utförda av målaren Anders Wikström på 1720- och 1730-talen. I söder finns en vid rundbågig öppning mot det f d vapenhuset, nuvarande lillkyrkan. I väster finns sedan renoveringen 1950 en mellanvägg mot ett då skapat vindfång mellan långhuset och vapenhuset. Väggarna består av en kraftig stående vitmålade panel och dörrarna till vindfånget är glasade svängdörrar. I norr finns en dörr med nitade järnplåtar till sakristian. Innanfönster saknas. Bänkinredningen, som ombyggdes 1950, är sluten i fyra kvarter. Golvet i bänkkvarteren består av breda lackade brädor. Bänkarnas insidor är målade i brunröd marmorering. Luckorna är blåmålade med fantasifullt utformade speglar, som är dekorativt bemålade mot beige bakgrund.

Orgelläktaren i väster bärs upp av kvadratiska gråmålade pelare med markerad bas och kapital. Läktarbarriären, som har ett utskjutande mittparti, är försedd med speglar och är enhetligt målad i gråvitt. I vindfångets norra del går sedan renoveringen 1950 en lackad trappa till orgelläktaren. Mot den västra väggen framträder den äldre rundbågiga öppningen mellan tornets bottenvåning och långhuset. Läktargolvet är bitvis täckt med heltäckningsmatta och bitvis med plastmatta. Endast en fast bänk finns bevarad. På läktarens nordvästra sida finns en dörr till tornet. Under trappan finns en äldre bänklucka med samma spegelindelning, som de som nytillverkades vid Erik Lundbergs renovering 1950. Orgeln är tillverkad 1879 av Åkerman & Co och fasaden, som är tillverkad av byggmästarna Nyström, är målad i grått med sparsam förgyllning.

Lillkyrkan, f d vapenhuset, har samma typ av golv som långhuset. Väggarna är vitputsade och spår efter de medeltida kryssvalven framträder med stor tydlighet. Det höga trävalvet är liksom långhusets tak bemålat av målaren Anders Wikström 1733. I söder finns ett altarbord av furu med kalkstensskiva.

Korets golv ligger ett trappsteg högre än långhusgolvet. Golvet och väggarna har samma typ av ytskikt som långhuset. Taket är ett högt trävalv, som är avdelat mot långhuset. Det avslutas neråt av en profilerad list. I söder finns en latinsk text: *Gratia De: Orientalis hac templ: Pars extiucta et picta est sumptibus Gabrielis Bergensträhle Ao 1725+ Pastore Magno Svensson.* Vilket fritt översatt lyder; att kyrkans östra del uppbbyggdes och målades till Guds ära på Gabriel Bergensträhles bekostnad år 1725. Altaret är av trä med sidorna målade i en kraftig stenimitation. Fronten med orgelbundna utskjutande sidor är målad av Anders Wikström och framställer Nattvarden. Altaruppsatsen är arkitektoniskt uppbbyggd med pilastrar som håller upp ett välvt krön med vitmålade skulpturer. Altarringen är halvrund, öppen mot öster,

genombruten med balusterdockor och målad i vitt och guld. Den är tillverkad av byggmästare Abraham Nyström på 1830-talet. En liknande finns undanställd i Tjällmo kyrka. Predikstolen är belägen på norra sidan med uppgång via sakristian. Korgen är liten och sexkantig med skulpterade kolonner och änglahuvud. Ljudtaket är tillverkat 1732 och har skulpturer från ett medeltida altarskåp uppställda på taket. Dopfunten är tillverkad 1678 och utgörs av en skulptur bärande cuppan på huvudet med påskrift M.A.R.P. På korväggen är två nummertavlor placerade. De har en rikt utskuren och förgylld ram samt tillhörande nummerlådor. De är ritade och sannolikt tillverkade av byggmästarna Nyström i samband med renoveringen 1879-1880.

Sakristian är belägen vid långhuset nordöstra sida med en dörr av nitade järnplåtar. Golvet ligger ett steg högre än långhusets golv och består av samma typ av kalkstensplattor. Väggarna och takets tunnvalv är vitputsade. På den södra, östra och västra muren finns fragment av medeltida kalkmålningar. Dessa framställer bl a S:t Erasmus' martyrium. Mot väster finns en direktutgång och på östra väggen finns en enkeldörr som leder till passagen till predikstolen. Mot norr finns en fönsteröppning med ett gråmålat järngaller. Under sakristian påträffades vid grävning för åskledare 1985 ett gravvalv med kistor.

Vapenhuset är beläget i tornets bottenvåning. Golvet är belagt med äldre kalkstensplattor. Väggarna och takets tunnvalv är vitputsade. Mot långhuset gjordes vid renoveringen 1950 ett vindfång med liggande profilerad panel, nu målad i gråvitt. Dörren till vindfånget utgörs av svängdörrar av brunbetsad furu. Mot söder finns en handikaptoalett inrymd.

Tornet nås via en trappa från orgelläktaren. Trappan leder till långhusvinden med en muröppning till tornet. Första våningen har ett sekundärt golvträbjälklag i olika etager. Rummet täcks av ett tunnvalv. I söder leder en trappa i muren till de övre våningarna. I kammaren förvaras delar till predikstolen, bl a det äldre ljudtaket. Nästa våningsplan består av en smal kammare med små rektangulära muröppningar i söder och norr. I utrymmet finns olika ålderdomliga träkonstruktioner. En enkel trästege leder upp till klockvåningen. Kyrkan har två klockor; storklockan gjuten 1694 av Michael Bader i Stockholm och lillklockan gjuten 1667 av klockgjutarna Jonas Jonsson och Jöns Ersson i Jönköping.

KULTURHISTORISK BEDÖMNING

Kyrkan, kyrkogården, gravkapellet och kyrkstallet utgör tillsammans med den f d skolan, f d prästgården och Kristbergs rusthåll en intressant kyrkomiljö som vittnar om kyrkplatsen som socknens centrum.

Kyrkogården

Den kulturhistoriska bedömningen kompletteras efter avslutad kyrkogårdsinventering.

Kyrkobyggnaden

Kyrkobyggnaden representerar de medeltida kyrkor som kontinuerligt till- och ombyggts under århundradena. Exteriören karakteriseras av det medeltida breda västtornet, det branta spåntaket och 1700-talets omgestaltung med bl a tornhuven och det för tiden typiska tresidiga koret. 1800-talet har präglat exteriören bl a genom gjutjärnsfönstren.

Interiören bär, trots ett flertal sentida förändringar, framför allt prägel av 1700-talets omgestaltung. Kyrkorummet har bevarat sin barockkaraktär genom Anders Wikströms mycket välbevarade takmålningar samt altaret, altarpupsatsen, predikstolen och dopfunten. Byggmästarna Nyströms tillägg från 1800-talet har präglat kyrkorummet genom bl a altarring, orgelfasad och orgelläktare samt nummertavlor. Tillskotten från 1900-talet ansvarar arkitekt Erik Lundberg i högsta grad för. Tilläggen från dessa olika perioder har underordnat sig 1700-talsrummet och samverkar trots deras skilda tillkomstår till att ge kyrkorummet en sammanhållen karaktär.

Stora delar av murverket härstammar från kyrkans medeltida byggnadsperiod och utgör en viktig kunskapskälla om medeltida byggnadsteknik. Västverket, d v s det ovanligt påkostade medeltida tornet, tyder på världsliga eller andliga stormäns påverkan. Det är en viktig källa till empiriska, d v s jämförande studier med andra bevarade västverk. Kalkmålningarna har stora konsthistoriska värden och det kan även finnas fler överkalkade målningar. Socknens adliga familjer har genom frikostiga gåvor satt sin prägel på kyrkan.

Sammanfattning

- Tornet är ett ovanligt välbevarat byggnadsverk från medeltiden. Att bevara tornet med sina medeltida spår och den information det bär på är en viktig uppgift i arbetet med att förvalta de kulturhistoriska värdena. Tornets medeltida murverk, sakristians kalkmålningar, den järnplåtsbeklädda dörren till sakristian och de bevarade medeltida inventarierna utgör värdefulla historiska dokument.
- Kyrkorummet präglas fortfarande i hög grad av ombyggnaden under 1700-talets början. Målaren Anders Wikströms mycket välbevarade takmålningar utgör ett för Östergötlands kyrkor ovanligt inslag. Även altarbordet med dess Nattvardsscen, altarpupsatsen, predikstolen och dopfunten bidrar starkt till kyrkorummets barockkaraktär och har samtliga mycket stora konsthistoriska värden.
- Kyrkans historia är intimt förknippad med adelsläkterna på socknens större gårdar, som t ex Olivehult, Kvarn och Karlström. De har genom frikostiga gåvor satt sin prägel på kyrkan.
- Byggmästaresläkten Nyströms renovering av kyrkan har stora regionala och lokala värden. De bodde på den i socknen belägna gården Hållingstorp och ligger begravda på kyrkogården.

HÄNDELSELISTA

Förteckningen gör inga anspråk på att vara komplett. Den bygger enbart på nedan redovisade källor och kan i framtiden komma att revideras.

- 1100-1275 Nybyggnad – Kyrka av sten, okänd planform, revs i samband att en ny kyrka uppfördes på 1400-talet, tornet och långhusets västgavel sparades. (BR)
- 1175-1225 Nybyggnad – Torn med tvärrrektangulär plan och tunnvalv i två våningar uppfördes vid långhusets västra gavel. (BR)
- 1400-1475 Nybyggnad – nytt långhus med salsformad plan och jämbrett kor vid det bevarade tornet. (BR)
- 1400-1475 Valvslagning, valven revs 1717. (BR)
- 1400-1499 Nybyggnad – Sakristia vid korets norra sida, tillbyggd mot norr 1729. (ÅN)
- 1400-1549 Nybyggnad – Vapenhus i söder, med kryssvalv som revs på 1730-talet. (ÅN)
- 1450-1499 Arkitekturbunden utsmyckning – kalkmålningar i kyrkorum och sakristia, finns bevarade i sakristian. (ÅN)
- 1450-1499 Specifika inventarier – altarskåp av nordtysk tillverkning, några skulpturer återanvändes till ljudtaket 1732. (ÅN)

- 1631 Ändring – ombyggnad, exteriör, ”de tu tornen” ombyggdes och omspånades. (ÅN)
- 1635-1645 Fast inredning – nya bänkar, ersattes av nya på 1720-talet. (ÅN)
- 1663 Fast inredning – predikstol, flyttades 1730 och försågs med nytt ljudtak 1732. (ÅN)
- 1667 Specifika inventarier – lillklockan göts i Kristberg av klockgjutarna Jonas Jonsson och Jöns Ersson, Jönköping. (ÅN)
- 1674 Nybyggnad - klockstapel, byggmästare Magnus Persson, Älgsjö, Bjälbo församling. (ÖLM)
- 1678 Specifika inventarier – dopfont tillverkad av bildhuggaren Johan Larsson Wimmer och skänkt av kyrkoherden Magnus Axelius. (BR)
- 1689 Vård/underhåll, exteriör, sakristietaket omspånades. (ÅN)
- 1691-1692 Ändring – ombyggnad, exteriör, den äldre dubbla tornhuvu ersattes av en ny gemensam för hela murkroppen, byggmästare Per Håkansson. Kyrktaket omspånades. (ÅN, ÖLM)
- 1694 Specifika inventarier – storklockan göts av Mikael Bader, Stockholm. (ÅN)
- 1717-1725 Ändring – ombyggnad, valven revs och ett nytt trävalv byggdes, fönstren förnyades delvis och nya läktare byggdes längs syd- och nordväggarna. Ett nytt tresidigt korparti uppfördes, som bekostades av Gabriel Bergenstråhle på Karlströms bruk. (BR)
- 1721 Ändring – ombyggnad, valven nedtogs av en byggmästare från Vadstena. (ÖLM)
- 1725-1728 Arkitekturbunden utsmyckning – innertaket, först koret och sedan långhuset, försågs med figurmåleri och akantusornamentik i olje- och limfärgsteknik, utförda av målaren Anders Wikström. Även predikstolen och läktaren målades. (BR, ÖLM)
- 1728 Fast inredning – orgel, ersattes av en ny 1766. (ÅN)
- 1729 Ändring – ombyggnad, sakristian förlängdes åt norr. (BR)
- 1731 Specifika inventarier – altaruppsats, skänkt av brukspatronen Johan Viktorin på Kvarn. (BR)
- 1732 Ändring – fast inredning, predikstolen från 1663 försågs med nytt ljudtak, delvis försett med apostlar från ett senmedeltida altarskåp. (BR)
- 1733 Ändring – ombyggnad, interiör, skiljeväggen mellan långhus och vapenhus revs och bildade ”lillkyrka” eller ”torparkyrka”. Vapenhusets kryssvalv revs och ersattes av ett högt trävalv. En ny portal togs upp på tornets västra sida.(BR)

- 1733 Arkitekturbunden utsmyckning – korsarmen eller det f d vapenhuset tak målades i likhet med kyrkorummets målning. Sannolikt målaren Anders Wikström. (ÅN)
- 1744 Vård/underhåll, exteriör, kyrkan rappades och vitmenades samt tornet tjärades. (ÖLM)
- 1748 Ändring – ombyggnad, exteriör, ny tornhuv, klockorna flyttades dit från en klockstapel, som revs samma år och uppges vara uppförd 1674. Byggmästare Gabriel Bragner. (ÅN, ÖLM)
- 1758 Blixtnedslag i tornet, huven förstördes och nordvästra hörnet sprack. (ÖLM)
- 1758 Ändring – ombyggnad, exteriör, torn och tornhuv lagades och ombyggdes av tornbyggaren Jonas Månsson, Orrevalla, Östra Husby. (BR)
- 1759 Vård/underhåll, kyrkan vitkalkades in- och utvändigt och en dörr togs upp till sakristian. Murmästaren Anders i Adenbo, Ekebyborna socken. (ÖLM)
- 1766 Ändring - fast inredning – orgeln från 1728 ersattes av en ny orgel, byggd av organisten Gustaf Lagergren, Kristberg, ersattes av ett nytt verk 1879. (ÅN)
- 1782 Ändring – ombyggnad, interiör, ”flyttades Qvarns Läktare och gjordes lika till utseende och höjd med Olivehult”. (ÖLM)
- 1796 Ändring – ombyggnad, nya fönster. (ÖLM)
- 1803 Vård/underhåll, kyrkan och tornet ”rappades” och vitkalkades. Byggmästare Nyström, Hållingstorp, Kristbergs socken. (MA, ÖLM)
- 1824 Vård/underhåll, exteriör, södra takfallet försågs med nytt spån. (ÖLM)
- 1829 Ändring – ombyggnad, utvidgades kyrkan åt södra sidan (över Victorinska gravkoret). Byggmästare Abraham Nyström, Hållingstorp, Kristbergs socken. (ÅN, ÖLM)
- 1831 Fast inredning –altarring, tillverkad av byggmästarna August och Johan Robert Nyström och bekostad av fadern Abraham Nyström, Hållingstorp, Kristbergs socken, ersattes av en ny 1950 och togs åter i bruk 1993. (ÅN),
- 1876 Uppmättningsritning. Byggmästarna August och Johan Robert Nyström, Hållingstorp, Kristbergs socken. (NA)
- 1879 Ändring - ombyggnad, sannolikt revs en tillbyggnad i hörnet mellan korsarmens västra sida och långhuset, ett nytt trapphus för uppgång till predikstolen uppfördes i hörnet mellan sakristans östra sida och långhuset, större fönsteröppningar och nya bågar av gjutjärn. Byggmästarna August och Johan Robert Nyström, Hållingstorp, Kristbergs socken. (NA)
- 1879-1880 Ändring – ombyggnad, interiör, nya golv och ny öppen bänkinredning, en ny orgelläktare uppfördes, predikstolen flyttades, omfattning till sakristiedörren tillverkades samt nya nummertavlor. Samtliga gravvalv igenmurades.

- Byggmästarna August och Johan Robert Nyström, Hållingstorp, Kristbergs socken. (ÅN, NA)
- 1879 Ändring - fast inredning – orgeln från 1766 ersattes av en ny orgel byggd av Åkerman & Co, Lund med fasad ritad av bröderna Nyström, ombyggd 1924 och 1968. (ATA, NA)
- 1889 Teknisk installation – varmluftsapparat, tillverkad vid Ebbes Bruk, varmluftskammare i sakristians sydöstra del. (ATA)
- 1910 Vård/underhåll, exteriör, takspånen tjärades, fasaderna avfärgades. (ÖLM)
- 1910 Vård/underhåll, interiör, väggarna avfärgades och orgelläktaren vitmålades. (ÖLM)
- 1916 Vård/underhåll, interiör, väggarna avfärgades. (ÖLM)
- 1920 Vård/underhåll, exteriör, nytt spån lades på södra sidan. (ÖLM)
- 1921 Ändring - teknisk installation – utökade returkanaler till varmluften. (ATA)
- 1921 Vård/underhåll, exteriör, fasaderna avfärgades, sakristians östra takfall belades med nytt spån. (ÖLM)
- 1921 Vård/underhåll, interiör, väggarna avfärgades. (ÖLM)
- 1924 Ändring – fast inredning – orgeln från 1879 ombyggdes av Setterqvist & Son, även 1968. (ATA)
- 1939 Uppmåtningsritningar och program för restaurering – Arkitekt Johannes Dahl, Tranås. (ATA)
- 1949 Program för restaurering. Arkitekt Erik Lundberg och Ernst Auby. (ATA)
- 1950 Vård/underhåll, exteriör, fasaderna avfärgades. (US)
- 1950 Ändring - ombyggnad, interiör, ett vindfång skapades mellan torn och långhus, koret utvidgades och bänkarna i södra korsarmen avlägsnades, det befintliga cement- och trägolvet ersattes av kvadratiska kalkstensplattor. Läktartrappan i vapenhuset ersattes av en ny läktartrappa i vindfånget. Vapenhuset återställdes. Varmluftskammaren i sakristian revs och sakristian renoverades. Arkitekt Erik Lundberg. (BR)
- 1950 Fast inredning – ny sluten bänkinredning med återanvändning av sitsar och bänkstöd samt nya luckor med utgångspunkt från påträffade bänkluckor från 1700-talet, bänkarnas inre målades i en mild rödbrun nyans med fantasifull marmorering i marinblått och syrabetsade utsidor, ny altarring. Kyrkvinden isolerades med mineralullmattor. Arkitekt Erik Lundberg. (BR)
- 1950 Restaurering – arkitekturbunden utsmyckning – takmålningarna i kyrkorummet och koret retuscherades. Medeltida kalkmålningar i sakristian frilades. Konservator Bertil Bengtsson, Linköping. (ÖLM)
- 1950 Teknisk installation – elvärme och elektrisk klockringning. (ATA)
- 1964 Vård/underhåll, exteriör, omläggning av spåntaket på tornet och kyrkans sydsidan. (US)

- 1968 Ändring – fast inredning – orgeln från 1879 försågs med nytt orgelverk byggt av Reihard Kohlus, Vadstena. (SLC)
- 1983 Vård/underhåll, exteriör, omläggning av spåntaket på nordsidan samt sakristian. Sakristians takvalv isolerades. (US, MA)
- 1987 Förslag till utvändig renovering. Uno Söderberg Arkitektkontor AB, Stockholm. (ATA)
- 1990 Vård/underhåll, exteriör, omputsning av södra fasaden och koret, lagning av övriga fasader samt tornet, avfärgning av fasaderna, målning av fönster mm, översyn och tjärning av yttertak samt omläggning av plåtarbeten, ny skoning av kalksten vid sidan av västportalen. L-E Jansson Byggkonsult AB, Linköping. (ATA)
- 1993 Arkeologisk dokumentation i samband med renoveringen. Östergötlands länsmuseum. (ÖLM)
- 1993-1994 Ändring – ombyggnad, interiör, omändringar i vindfånget, nya träsocklar i kyrkorummet, rengöring och bättringsmålning av väggar, ommålning av bänkinredning med utgångspunkt från en äldre färgsättning på en bevarad 1700-talsbänklucka, orgelläktare och fönster samt konservering av takmålningarna. Ahrén Boo Ark AB, Västra Harg, Östergötlands läns museums konserveringsateljé, Olof Gustafssons Måleri AB, Askeby. (ÖLM)
- 1993-1994 Ändring – fast inredning – altarringen från 1950-talet ersattes av den äldre från 1830-talet. (ÖLM)
- 1993-1994 Teknisk installation – utbyte av elinstallationer och elradiatorer samt ny belysningsinstallation. (ÖLM)
- 1997 Vård/underhåll, exteriör, förslag - tjärning av spåntaken. (ATA)
- 2001 Ändring – ombyggnad, interiör, handikapps-WC installerades i vapenhuset. Ahréns Arkitektkontor AB
- 2005 Kulturhistorisk inventering av kyrkan och kyrkomiljön, utförd av Östergötlands länsmuseum på uppdrag av Linköpings stift.

Förkortningar

ATA – Antikvarisk-topografiskt arkiv, Riksantikvarieämbetet

BR – Bebyggelseregistret - kulturhistorisk bebyggelseinformation, Riksantikvarieämbetet;
www.bebyggelseregistret.raa.se

NA – Nyströmsarkivet i Östergötlands länsmuseum

MA - Kortfattad beskrivning till invändiga restaureringsarbeten, Magnus Ahrén, Ahrén BooArk AB, feb 1994.

SLC – Carlsson, Sten L, Sveriges kyrkoglar, Lund 1973.

US – Uno Söderbergs program för restaurering 1987.

ÅN – Nisbeth, Åke, Kristbergs kyrka. Linköpings stifts kyrkor 2003.

ÖLM – Östergötlands läns museums topografiska arkiv

ÖVRIGT

Aktuella skyddsformer

Kyrkan och kyrkogården är skyddade enligt Lagen om kulturminnen 4 kap. Kristberg kyrkomiljö, K77, är utvärderad som kulturhistorisk värdefull miljö i kulturminnesprogrammet för Östergötland, utgivet av länsstyrelsen i Östergötlands län 1983.

Övriga inventeringar

Sedan 2002 pågående inventering av kyrkogårdar/begravningsplatser i Östergötlands län, utförs av Östergötlands länsmuseum.

Prästgårdsinventeringen i Östergötlands län, utförd av Östergötlands länsmuseum 1978.

Källor

Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA), Riksantikvarieämbetet

Bebyggelseregistret - kulturhistorisk bebyggelseinformation, Riksantikvarieämbetet;

www.bebyggelseregistret.raa.se

Kristbergs församling 1953, Motala 1954

Nisbeth, Åke, Kristbergs kyrka. Linköpings stifts kyrkor 2003.

Nyström, Georg, Herrgårdarnas byggmästare och deras släktled under trehundra år, Värnamo 2002.

Ridderstad, Anton, Historiskt, Geografiskt och Statistiskt lexikon öfver Östergötland, A-L, Norrköping 1877.

Sveriges Bebyggelse, Östergötlands län, del II, Uddevalla 1948.

Östergötland, landskapets kyrkor. Red. Ingrid Sjöström och Marian Ullén.

Forskningsprojektet Sockenkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria.

Riksantikvarieämbetet 2004.

Östergötlands läns kalender 1872.

Östergötlands läns museums arkiv

Kartor

Häradsekonomisk karta 1868-1877, Kristberg

Ekonomisk karta, 1948 och 1982, blad 8F 8d Borensberg, 8F 9d Olivehult

Sammanställt av Östergötlands länsmuseum i oktober 2005. Den kulturhistoriska bedömningen har utförts i samverkan med Länsstyrelsen i Östergötland.